

Hushjelper og jordbrukstjenere – når kom nedgangen?

Av Gunnar Thorvaldsen, Registreringsentral for historiske data, Universitetet i Tromsø
Født 1948, professor dr philos

Artikkelen undersøker tidspunktet for nedgangen i antall tjenere i Norge. Det er manglende samsvar mellom de tall og den periodisering som har vært anvendt i historikernes framstillinger og de aggregerte tidsserier som er gjort tilgjengelige fra Statistisk sentralbyrå i etterkrigstida. Med utgangspunkt i transkriberte individdata fra folketellingene 1865, 1875 og 1900 undersøkes utviklingen i tjenergruppens andel av den yrkesaktive befolkning nærmere. Primærkildene gir bedre anledning til å skille mellom ulike typer tjenere etter funksjon og arbeidssted, mens alle slags tjenere kan være slått sammen i den statistikken som ble publisert på 1800-tallet. Selv om en viss relativ nedgang i andelen tjenere i bybefolkningen kan spores, er artikkelens konklusjon at antall tjenere sysselsatt i personlig tjenesteyting økte i hele tidsrommet fram mot annen verdenskrig.

I flere framstillinger av norsk sosialhistorie i tiårene omkring år 1900 har det blitt hevdet at det var vanskelig å skaffe tjenere til husholdene. Slike vurderinger har kommet til uttrykk både i oversiktsverk og i mer spesialiserte framstillinger av denne yrkesgruppes historie. Bakgrunnen skal ha vært at tjenertallet gikk kraftig tilbake i tiårene etter 1850. Klarest har Gro Hagemann formulert det i sitt bind av *Aschehougs norges historie*:

... borgerlige familier ... kunne ... uten vanskeligheter sysselsette stuepike så vel som kokke og barnepike. Men i de siste tiårene før århundreskiftet gikk tjenertallet kraftig ned; mellom 1850 og 1900 ble andelen tjenestefolk halvert. Mange husmødre klaget over at det stadig ble vanskeligere å få tak i dyktige tjenestefolk. Unge kvinner foretrakk gjerne annet arbeid....¹

Påstandene om nedgangen i tjenertall ble opprinnelig lansert i 1984 i et konferanseinnlegg av Ståle Dyrvik. Her tok han for seg utviklinga i husholdsstrukturen i Norge på 1800-tallet, og han tok med det sikte på å dokumentere nedgangen i størrelsen på

¹ G. Hagemann, *Det moderne gjennombrudd 1870-1905*, , bd 9 i K. Helle (red.): *Aschehougs norges historie*, Oslo 1997: 157f. Det refereres til A. J. Avdem og K. Melby, *Oppe først og sist i seng : husarbeid i Norge fra 1850 til i dag*, Oslo 1985: 95.

norske hushold gjennom det 19de og 20de hundreåret. I sammenheng med det redegjorde han for ulike typer husholdsmedlemmer, deriblant mannlige og kvinnelige tjenere, men Dyrviks siktemål var et annet enn å analysere utviklinga i antall tjenere av ulike slag. Da Anna Jorunn Avdem og Kari Melby i 1985 gav ut sin bok om husarbeidets historie i Norge, trakk de derfor for store vekslers på Dyrviks tall, og dette arbeidet ligger trolig til grunn for Gro Hagemanns framstilling i *Aschehougs norgeshistorie*.² Spørsmålet er også i hvilken grad de publiserte aggregatene fra folketellingene er sammenlignbare fra tiår til tiår. Et eksempel fra Østerrike-Ungarn viser at det behøver de ikke være. I de tsjekkiske områdene varierte oppgavene over antall tjenere med mer enn hundre prosent fra tiår til tiår gjennom annen halvdel av 1800-tallet. Især ved store svingninger i en yrkesgruppes angivelige størrelse må vi være på vakt og drøfte klassifiseringskriteriene kildekritisk.³

Det kunne i og for seg virke sannsynlig at det gjorde seg gjeldende rekrutteringsvansker og at det fant sted en reduksjon i tjenertallet i en tid da det utviklet seg alternative yrkesmuligheter i den voksende sekundær- og tertiærsektoren. Dessuten utgjorde kvinner en økende andel av emigrantstrømmen til Amerika. I tillegg til at innsikt i den kvantitative utviklingen av tjenergruppa har betydning for forståelsen av rekruttering, migrasjon og organisering, fins det og en mer direkte grunn til å undersøke svingningene i tjenernes andel av de yrkesaktive nærmere.⁴

For selv om påstanden om nedgangen i tjenertallet må oppfattes som et etablert faktum i norgeshistorien, er den vanskelig å forlike med en autoritativ kilde som har sitt utspring utenfor historikernes rekker: *Historisk statistikk*. I denne serien har Statistisk sentralbyrå (SSB) med jevne mellomrom publisert tall for den nasjonale utviklingen på en rekke

² S. Dyrvik, Hushaldsutviklinga i Norge 1800-1920. I *Familien i forandring i 18- og 1900-tallet, Rapporter til Den XIX Nordiske Historikerkongres*, Odense 1984. A. J. Avdem og K. Melby, *Oppe først og sist i seng : husarbeid i Norge fra 1850 til i dag*, Oslo 1985.

³ L. Fiavolá, Domestic Staff in the Czech Lands at the Turn of the 19th and 20th Centuries in the Light of Statistical Figures, I A. Fauve-Chamoux (red.), *Domestic service and the formation of European identity: understanding the globalization of domestic work, 16th-21st centuries*. Bern, Peter Lang, 2004: 143f.

⁴ Deler av artikkelen har tidligere vært presentert på seminaret Domestic Servants i Oslo 13-16 juni 2002, ved Instituttseminaret ved Historisk institutt, Universitetet i Oslo 4 oktober 2004, og ved Social Science History Associations konferanse 18-21 November 2004 i Chicago. Jeg takker for nyttige innspill, også fra *Historisk tidsskrifts* to anonyme fagreferenter og redaksjonen.

samfunnsområder, sist i 1994, tidligere i 1978, 1968, 1958, 1948, 1926 og 1914.⁵ Mens sentrale demografiske tallserier går helt tilbake til 1735, har SSB nøydt seg med å føre yrkesstatistikken tilbake til 1875. I hele perioden fram til 1930 utgjorde den andelen av befolkningen over 15 år som var sysselsatt med “personlig tjenesteyting”, om lag sju prosent. På dette punktet er utgavene av *Historisk statistikk* fra 1994, 1978, 1968 og 1958 samstemte. Først fra og med folketellingsåret 1946 ser vi at disse tjenernes andel av de yrkesaktive er redusert i nevneverdig grad til under fem prosent, og så sank andelen jevnt ned mot én prosent i 1980.⁶ Siden folketallet økte betydelig gjennom hele perioden, innebærer SSBs påstand om stagnasjon i tjenerandelen fram til 1930 en betydelig *økning i det absolutte antall tjenere*, dvs stikk motsatt den påståtte reduksjonen. Også forskjellen i tid mellom statistikernes og historikernes framstillinger er betydelig: Det kan late til at nedgangen i tjenertallet ifølge Statistisk sentralbyrå kom nærmere et hundreår seinere enn hva som har vært god latin i historikernes framstillinger. Først i den nyeste framstillinga av tjenernes historie har Sølvi Sogner og Kari Telste lagt *Historisk statistikk* til grunn når utviklinga i tjenertallet beskrives: ”Frå 1930 og framover forsvann denne yrkesgruppa i Noreg.”⁷

Sogner og Telste definerer tjenerne som integrerte i husholdet til arbeidsgiveren. Verken Gro Hagemann eller Statistisk sentralbyrå gav noen nærmere definisjon av tjenerne som gruppe. De nominative folketellingslistene viser at det nesten ikke var grenser for hvilke typer arbeid tjenere kunne utføre: Husarbeid, gårdsarbeid, fiske, budtjeneste, stå i butikk osv. Av konteksten i hennes norgeshistorie framgår det at Gro Hagemann først og fremst fokuserer på hushjelper, dvs husmødrenes behov for hjelp til renhold, barnepass og matlaging. Dette er langt på vei i overensstemmelse med hva vi må legge i begrepet “personlig tjenesteyting” i tabellene i *Historisk statistikk*, men sistnevnte kategori er noe videre siden den også kan inkludere sysselsatte med arbeidsoppgaver utenfor husholdet, f eks sjåførere. Den store gruppa

⁵ Hele serien er tilgjengelig fra Statistisk sentralbyrås hjemmesider, se ”Historisk statistikk” (NOS) fra <http://ssb.no/histstat/> Serien byttet navn fra *Statistiske oversikter* til *Historisk statistikk* i 1968.

⁶ *Historisk statistikk 1994*: tabell 9.2 side 237 fra <http://ssb.no/histstat/tabeller/9-9-2t.txt>; *Historisk statistikk 1978*: tabell 6 side 36 fra <http://ssb.no/histstat/hs1978.pdf>; *Historisk statistikk 1968*: tabell 17 side 36 fra <http://ssb.no/histstat/hs1968.pdf>; *Statistiske oversikter 1958*: tabell 8 side 18 fra <http://ssb.no/histstat/hs1958.pdf>

⁷ S. Sogner og K. Telste, *Ut og søkje teneste: historia om tenestejentene*. Oslo, Samlaget, 2005: 159 og 14.

tjenere som ikke uten videre kan inkluderes blant sysselsatte i personlig tjenesteyting, var jordbrukstjenere. Som vi skal komme tilbake til er disse vanskelige å kategorisere fordi mange av dem utførte både hus- og gårdsarbeid. Verken Hagemann eller *Historisk statistikk* synes å ha myntet sine motstridende kvantitative utsagn på tjenere som utførte jordbruksarbeid.

En annen mulig grunn til de ulike slutningene er at andre kategorier i yrkesstatistikken ikke var konstante over tid. Det kan forekomme at grupper uten yrke, med ukjent yrke eller andre yrker veksler i størrelse og dermed indirekte påvirker de mer veldefinerte kategoriene, men det synes i liten grad å påvirke tjenerantallet i den aktuelle perioden. SSBs historiske yrkesstatistikk fra 1875 og fram mot vår tid virker rimelig, med jevn nedgang innenfor jordbruk og sjøfart, mens det var allmenn vekst innenfor sekundær- og tertiærnæringene. Først etter krigen kom en nedgang i andelen fiskere og en kraftig økning i andelen ikke yrkesaktive -- dvs i samme periode hvor det er enighet om at tjenerandelen sank. En mer nærliggende, mulig grunn til uoverensstemmelsen er at yrkesstatistikken i SSBs tabeller først starter i 1875, dvs når den perioden som blir omtalt i sitatet ovenfor var halvgått. Tall fra folketellingene 1801 og 1865 ble riktignok brukt i yrkesstatistikken i utgavene av *Historisk statistikk* for 1914 og 1926, men da i tabeller med grovere kategorier hvor personlig eller annen type tjenesteyting ikke ble skilt ut som separate grupper.⁸ Dersom andelen tjenere i befolkningen gikk ned fra ca femten prosent til ca sju prosent mellom 1850 og 1875 vil det forklare avviket mellom framstillingene. Det leder oss til å spørre om hva som er grunnlaget for den reduksjonen i tjenerantallet som historikere har regnet med. Hva slags kilder har de brukt, som Statistisk sentralbyrå ikke har utnyttet i sine utgaver av *Historisk statistikk* i etterkrigstida?

Det er egentlig bare to mulige primærkilder til påstanden om nedgang i tjenerantallet fra om lag 1850: De tiårige folketellingene fra perioden etter 1815 og Eilert Sundts mange skrifter, men selv om han undersøkte også tjenernes stilling over store deler av landet, hadde han ikke kapasitet til å lage noen landsomfattende undersøkelser, og han påstod derfor verken noen allmenn økning eller reduksjon i antallet tjenere. Riktignok skrev Sundt at det var tjenermangel i Berg prestegjeld på Senja i Troms, men hans allmenne forklaring på at det var ingen, få eller mange tjenere i husholdene var familienes ulike økonomiske evne, ikke rekrutteringsproblemer, og det i skrifter helt opp mot 1870. "Fruen har i bogstavelig forstand

⁸ *Statistiske oversikter 1926*: tabell 4 side 3 fra <http://ssb.no/histstat/hs1926.pdf>; *Statistiske oversikter 1914*: tabell 6 side 14 fra <http://ssb.no/histstat/hs1926.pdf>

en tjener for hver finger”, skrev han i *Om Renlighetsstellet i Norge*⁹ Dermed gjenstår folketellingene, som for tidsrommet fra 1815 til 1855 i liten grad ble ført på individnivå med navn på innbyggerne, men de resulterte i statistiske publikasjoner hvor det også fins tall om tjenerkategorien. En gjennomgang av historiske framstillinger om tjenerspørsmålet viser at tallene er basert på publisert folketellingsstatistikk.

Både før og etter at folketellingene ble nominative fra 1865, ble metodene og skjemaene revidert med tanke på å gjøre dem mer detaljerte og pålitelige. En gjennomgang av tellingsinstruksene viser en rivende utvikling i metodene, især etter at Norge begynte å delta i internasjonalt, statistisk samarbeid på 1860-tallet.¹⁰ Mens de statistiske tellingene i utgangspunktet bare ga tall for hele sogn, er det i 1845- og 1855-tellingene mulig å finne tall for den enkelte gård, selv om den trykte statistikken gjelder høyere aggregeringsnivåer.¹¹ Et alvorligere problem for sammenlikning over tid er innretningen av skjemaene. Mens de nominative tellingene fra 1865 og framover har rubrikker hvor et hvilket som helst yrke kan noteres for enhver person, måtte folketellerne tidligere nøye seg med å notere hvor mange personer på tellingsstedet som hørte hjemme i forhåndsdefinerte kategorier. For yrkenes del innebar det ikke-nominative systemet en kraftig begrensning i antall betegnelser å velge mellom, i 1855 nærmere bestemt tolv, mens i seinere nominative tellinger telles antall yrkesbetegnelser i titusener eller hundretusener. En av kategoriene i 1855 var “Tjenestefolk”. For menn var det alternativt mulig å bruke kategoriene “Drenger” eller “Daglønnere”, men for kvinner var det lite annet å velge mellom, hvis de da ikke skulle kategoriseres som “Personer, der ikke kunne henføres under nogen af de nevnte Classer”. I 1865 var yrkesrubrikken kombinert med rubrikken for stilling i hushold og familie, noe som skaper problemer fordi tjenerskap også innebar en spesiell døgnkontinuerlig rolle i husholdet. I de seinere

⁹ E Sundt, *Om Husfiiden i Norge*, Kristiania 1868-9, *Om Renlighetsstellet i Norge*, Kristiania 1869, *Om Huslivet i Norge* Kristiania 1873, tilgjengelige fra <http://www.rhd.uit.no/sundt/sundt.html>

¹⁰ Se instruksene for folketellingene, tilgjengelige fra <http://www.rhd.uit.no/nhdc/census.html>

¹¹ S Dyrvik, *Historisk demografi*, Oslo Bergen, Tromsø 1983: 21. A. Tranberg, *Folk og fant*. 3. utg. Oslo, Norsk lokalhistorisk institutt, 1994 gir oversikt over lokale navnelister fra tidsrommet 1815 til 1855.

folketellingene ble yrke og stilling i hushold/familie ført i separate rubrikker, og ulike tjenerbetegnelser florerer i begge. Statistisk sentralbyrå har altså definitivt sitt på det tørre når det skriver i innledningen til befolkningsstatistikken i utgaven av historisk statistikk i 1948: “Inndelingen etter yrke eller levevei er dessverre blitt endret flere ganger, noe som har vanskeliggjort sammenlikninger over lengre tidsrom.”¹² I tillegg til endringer i skjemaene, ble også kategoriene i den aggregerte statistikken stadig revidert. Det må være på denne bakgrunn at byrået systematisk har kuttet ut alle tall for yrkessammensetning i tidsrommet før 1875 i de utgavene av *Historisk statistikk* som ble publisert etter annen verdenskrig.¹³

Kvantitative analyser av de nominative folketellingene 1865, 1875 og 1900

For å undersøke tjenerallets utvikling gjennom siste halvdel av 1800-tallet nærmere skulle vi ideelt sett tatt utgangspunkt i folketellingene 1845 og 1855. Pga de nevnte begrensningene i yrkesinndelingen, er det dessverre umulig å gjøre disse tellingene sammenlignbare med seinere, nominative tellinger. Men på andre punkter stiller vi sterkere enn da tabellene i *Historisk statistikk* ble aggregert: Vi har tilgang på fullstendig transkriberte og standardiserte utgaver av de nominative folketellingene fra 1865 og 1900, samt representative deler av 1875-tellinga. Dermed kan vi utnytte informasjon om tjenerskap uavhengig av om den ble ført som familiestilling eller yrke, og vi kan vurdere hvilke stillingsbetegnelser vi vil inkludere i tjenerkategorien.

Dette betyr imidlertid ikke at de tre folketellingene kan gjøres helt sammenlignbare, til det er det for mange ulikheter både i skjemaene og de instruksene som ble sendt til tellerne. Skjemaet som ble brukt i 1865 nevnte eksplisitt tjener som eksempel i overskriften – en metodisk blunder i moderne samfunnsvitenskap fordi det nærmest oppfordrer tellerne til å notere ”Tjener” - mens instruksene for 1875- og især 1900-tellinga stilte større krav til eksplisitte yrkeskategorier. Både 1865-overskriften og de senere instruksene skulle medføre at det ble mer nærliggende å bruke det allmenne tjenerbegrepet som yrkesbetegnelse i 1865 enn i 1900, det ville altså føre til at kildene overdriver det relative tjenerallet tidlig i perioden. En annen fordel med å utnytte tellingene på individnivå, er at vi kan dele inn tjenergruppa ifølge andre variabler i tellinga som f eks kjønn og geografi. Det innledende sitatet fra Gro Hagemann vedrører jo helst de kvinnelige tjenerne. Vi kan også lage statistikk over hvem

¹² *Statistiske oversikter 1948*: 30.

¹³ *Statistiske oversikter 1948*; *Statistiske oversikter 1958*; *Historisk statistikk 1968*; *Historisk statistikk 1978*; *Historisk statistikk 1994*.

tjenerne arbeidet hos. I den sammenheng bør ytterligere et problem nevnes: I hvilken grad går det fram av de nominative listene om tjenerne også hadde familietilknytning til husholdet? Muligheten for at det ble underkommunisert var nok størst i 1865-tellingas kombinerte og trange rubrikk for yrke og familiestilling.¹⁴

Ifølge *Historisk statistikk* var 111 545 personer 15 år og eldre ansatt i personlig tjenesteyting i år 1900, en økning fra 86 221 personer i 1875.¹⁵ Ved å analysere individdataene i de tre databehandlede folketellingene fra perioden, kan vi undersøke om dette er rimelige tall. Poenget er ikke å rekonstruere nøyaktig hvordan Statistisk sentralbyrå kom fram til sine tjener tall, men å finne ut om tallene i *Historisk statistikk* er rimelige anslag. Det antall tjenerne vi kommer fram til ut fra de nominative listene vil opplagt avhenge av hvordan vi velger å klassifisere personene ut fra opplysninger i yrkesrubrikken og familiestillingsrubrikken. Vi kan slå fast at tjener tallet ved hundreårsskiftet på ingen måte er satt urimelig høyt i *Historisk statistikk*. Legger vi en vid definisjon av tjenerbegrepet til grunn, kan vi telle opp til 180 000 tjenerne ved å kombinere de to rubrikkene i de nominative listene for den hjemmehørende befolkning, og når vi trekker fra personer under 15 år står vi igjen med ca 166 000 tjenerne. Når Statistisk sentralbyrå har færre personer i sin tjenergruppe, er det fordi de har trukket fra folk med yrker som lett kan innplasseres andre steder i yrkestabellene. Det kan med andre ord hevdes at ikke bare gjengs historieskriving, men også yrkestabellene i *Historisk statistikk* heller satte tjener tallet for lavt enn for høyt ved utgangen av 1800-tallet.

Historisk statistikk tok utgangspunkt i 86 621 sysselsatte i personlig tjenesteyting i 1875. Nå er ikke 1875-tellinga databehandlet for hele landet, men ut fra det utvalget vi har transkribert med to prosent av husholdene i de uregistrerte kommunene, kan vi anslå med god sikkerhetsmargin at nesten 150 000 individer over 14 år var klassifisert som tjenerne i familiestillingsfeltet.¹⁶ I tillegg kommer de som hadde tjenerstatus som sekundær familiestilling. I yrkesfeltet var nesten 130 000 personer 15 år eller eldre klassifisert som

¹⁴ NOS C No 1, tabell 20, side 174. L. Higley, *Husholdningsstruktur i Ullensaker i 1801 og 1865*. Hovedoppgave, Historisk institutt, Universitetet i Oslo, 1976.

¹⁵ *Historisk statistikk 1994*: tabell 9.1 side 236.

¹⁶ Ca en tredjedel av 1875-tellinga er transkribert fullstendig, for resten av landet fins et tilfeldig utvalg på to prosent av husholdene. For en så stor gruppe som tjenerne er utvalget tilstrekkelig til å fastslå tall for hele landet i 1875 med stor treffsikkerhet.

tjenere. Samlet blir det maksimale tjenerantallet i 1875 nesten like høyt som i 1900, men med en noe mindre overvekt av kvinner. Den fullstendig transkriberte 1865-tellinga gir oss tilgang på alle yrkes- og familiestillingsbetegnelser. Instruksen for dataregistrering av den kombinerte rubrikken for stilling i familie og yrke tilsa at tjeneste skulle føres som yrke, mens betegnelser av typen “Tjenestepigens søn” skulle føres som familiestilling. Det viser seg at mer enn 140 000 personer over 14 år hadde betegnelser som inneholdt varianter av betegnelsen “tjeneste” i førstnevnte felt. Maksimumstallet tjenere ut fra en vid definisjon av begrepet er altså igjen betydelig høyere enn SSBs tall et tiår seinere. En vid definisjon av tjenerbegrepet anvendt på de nominative folketellingene viser videre at antall kvinnelige tjenere økte gjennom siste halvdel av 1800-tallet, mens antall mannlige tjenere gikk tilbake.

Med utgangspunkt i individdata fra de tre tellingene lar det seg også gjøre å anvende et mer snevert tjenerbegrep, i retning av “personlig tjenesteyting” slik Statistisk sentralbyrå har hatt som målsetting. Det gjøres ved å trekke fra de som har tjenerstatus ifølge familie- eller yrkesfeltet, men som i tillegg kan klassifiseres i andre yrkesgrupper, slik som fiskere, jordbruksarbeidere osv. Dessverre har det ikke latt seg gjøre å spore opp hvilke kriterier som ble lagt til grunn for SSBs tallopgaver over personlig tjenesteyting i de ulike folketellingene. Det er lett å problematisere kategoriene, for eksempel hvorvidt tjenere med yrkestittel “sjåfør” ansatt hos forretningsdrivende skal regnes som “personlig tjenesteyting” – de transporterte nok både kjøpmannens varer og hans familie. Forsøk på å rekonstruere aggregatene for å kontrollere tabellene i *Historisk statistikk* blir dermed preget av tilfeldigheter. Det kan være tilfeldig at antall personer definert som tjenere i familiestillingsfeltet i folketellinga 1900 stemmer bra overens med SSBs tjenerantall – mangelen på tilsvarende samsvar i 1875-tellinga tyder på det. Slike øvelser er som nevnt enda mer problematiske i 1865-tellinga enn i de to seinere tellingene, men ved å trekke inn yrket til hovedpersonen i tjenerens hushold, blir det mulig å få en pekepinn om hvilke tjenere som var sysselsatt med hvilke typer arbeid, og dermed gjøre sammenligning over tid mer realistisk.

Problemet er selvsagt at mange tjenere var opptatt med mangesysleri, verken folketellinger eller andre kilder anga hvor stor del av arbeidsdagen som gikk med til husarbeid (som må regnes som personlig tjenesteyting) eller til fjøs- og onnearbeid (som bør trekkes fra et teoretisk timetall for personlig tjenesteyting). Vi kan trygt regne med at de mannlige tjenerne gjorde mer jordbruksarbeid enn de kvinnelige fordi de sistnevnte arbeidet mer med hus- og barnestell. Vi kan også regne med at tjenere som var del av jordbrukeres hushold,

utførte mindre personlig tjenesteyting enn tjenerne flest. Fordi jordbrukstjenerne er den klart største gruppa med uklar status i forhold til “personlig tjenesteyting”, skal vi behandle den særskilt, heller enn å gå i detalj om marginale smågrupper som teller lite i aggregatene. Den siste raden i tabell 1 viser at andelen av tjenerne som hadde sysselsetting hos jordbrukere (mest bønder) gikk ned fra folketelling til folketelling, det gjelder især de mannlige. Siden jordbrukstjenerne utførte så mye annet enn “personlig tjenesteyting”, innebar reduksjonen i deres andel av tjenerstyrken at en større andel av tjenernes arbeidstid gikk med til slik tjenesteyting ved århundreskiftet enn noen tiår tidligere, og den økende andelen kvinnelige tjenerne peker i samme retning. Distinksjonen mellom tjenerne sysselsatt hos jordbrukere og andre steder lar seg ikke gjennomføre i den statistiske 1855-folketellinga, og bare med moderne teknikk i 1865-tellinga.

Tabell 1: a) andel sysselsatte i personlig tjenesteyting ifølge *Historisk statistikk 1994*; b) andel tjenerne av de yrkesaktive ifølge en vid definisjon av tjenerbegrepet i de nominative folketellingene 1865, 1875 og 1900 (maksimumstall); c) andel av tjenerne som var ansatt i hushold med jordbrukere som hovedpersoner. Alle prosentandeler gjelder menn og kvinner 15 år og eldre.

	Folketellingsår:	1865		1875		1900	
		Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
a)	Andel i personlig tjenesteyting ifølge <i>Historisk statistikk</i>			1,5	12,6	1	13,6
b)	Maksimumstall i folketellingene	9,1	15,1	7,7	19,9	5,6	16,2
c)	Andel bosatt hos jordbrukere	85,7	72,8	74,2	67,3	68,3	48,9

Pga den omfattende urbaniseringen økte antallet kvinnelige tjenerne i byene mens antallet av både mannlige og kvinnelige tjenerne gikk ned på landet mellom 1865 og 1900. I så måte fulgte altså den kvinnelige tjenergruppa det allmenne migrasjonsmønstret, samtidig som tjenesten fikk nytt innhold, mens menn i større grad skiftet yrke samtidig med bosted.¹⁷ Sammensetning mht kjønn finner vi fra og med 1875 også i *Historisk statistikk*, som beskriver

¹⁷ Det er her tale om tjenernes migrasjon som gruppe, dvs “migration by replacement”, ikke nødvendigvis at individuelle tjenerne flyttet fra landet til byen.

en nedgang for mennenes del fra om lag 1,5 % til ca 1 % omkring hundreårsskiftet. Dette er forlengelsen av en utvikling som hadde pågått også gjennom den første delen av 1800-tallet.¹⁸ De kvinnelige personlige tjenesteytende derimot, beholdt sin andel av det voksende antallet kvinnelige yrkesutøvere fram til 1930.

Det var selvsagt lokale forskjeller i utviklingen i tjenernes antall og andel av befolkningen. I Kristiania økte antall kvinnelige tjenere over 14 år fra 4565 ifølge den nominative 1865-tellinga til 14274 i de tilsvarende listene fra år 1900, dvs at antallet ble mer enn tredoblet. Imidlertid ble folketallet i hovedstaden mer enn firedoblet gjennom det samme tidsrommet, slik at andelen kvinnelige tjenere blant innbyggerne gikk noe tilbake. Noe tilsvarende var tilfelle i de andre norske byene hvor folketallet nesten ble fordoblet fra 1865 og fram til hundreårsskiftet, mens antallet tjenestejenter økte med vel 50 prosent. Selv om rekrutteringa av tjenere især gjennom innflytting førte til en kraftig vekst i tjenertallene, var det altså vanskelig å dekke den etterspørselen som den kraftige urbane veksten førte med seg. Klagene over mangel på tjenestefolk hadde altså reell bakgrunn i en relativ nedgang i andelen tjenere i bybefolkningen. En demografisk faktor som både bidro til å øke etterspørselen ytterligere og begrense tilgangen på tjenere var nedgangen i den gjennomsnittlige vielsesalderen med vel ett år for både menn og kvinner. Samtidig som tjenerstatusens andel av livssyklusen ble redusert, økte antall hushold raskere enn befolkningsveksten skulle tilsi.¹⁹

Bakgrunnen for tjenertallene i *Historisk statistikk*

Analysen av det nominative materialet fra folketellingene 1865, 1875 og 1900 støtter dermed i hovedsak den utviklingen i antall tjenere som framgår i de nyeste utgavene av *Historisk statistikk*.²⁰ Fra et metodesynspunkt er det noe oppsiktsvekkende, normalt skulle vi ha større tiltro til primærkildene, dvs den samtidige statistikken som ble skapt på grunnlag av folketellingene omkring midten av 1800-tallet, enn de langt nyere aggregatene fra Statistisk

¹⁸ A. Solli. *Livsløp -- familie – samfunn: Endring av familiestrukturar i Norge på 1800-talet*. Dr avhandling, 2004, Historisk institutt, Universitet i Bergen.

¹⁹ Ibid, vedlegg F side 384f. *Historisk statistikk 1994*: tabell 3.26 side 91.

²⁰ *Historisk statistikk 1994*: tabell 9.2 side 237; *Historisk statistikk 1978*: tabell 6 side 36

sentralbyrå fra siste halvdel av det tjuende hundreåret. Noe av forklaringen på det tilsynelatende paradokset finner vi i innledningen til *Historisk statistikk 1978*:

Grupperingen av yrkesbefolkningen etter næring er tilpasset de klassifikasjonsprinsipper som nyttes i offentlig norsk statistikk i dag. En har gått tilbake til de mest detaljerte nærings- og yrkestabeller som foreligger fra tellingene fra og med 1875. Selv om en heller ikke i omgrupperingen kan gå god for fullstendig ensartet klassifikasjon, er tallene gode nok til å vise de endringer som har foregått i næringsstrukturen mellom 1875 og 1970.²¹

Dette betyr i klartekst at SSB ikke har hatt kapasitet til å utnytte individdataene slik vi kan ved hjelp av databehandling. Men de har hatt adgang til kladder som ble laget for å forberede den offentlige statistikken. Disse gir en mer detaljert oversikt over yrkesgruppene enn hva som av praktiske grunner kunne publiseres. Det metodiske paradokset *er* altså tilsynelatende; byråets yrkesstatistikk bygger på materiale som er mer primært enn den forholdsvis grove, samtidige offentlige statistikken som tidligere ble lagt til grunn for historikernes framstilling av tjenertallene.

Vi bør heller ikke lete lenge for å finne den kompetansen som var nødvendig for å lage de rimelig gode aggregatene av tjenertallene i *Historisk statistikk*. Signy Arctander (1895-1971) var utdannet som statistiker i København og München, arbeidet i SSB fra 1920 til 1963, og steg i gradene til byråets direktørskikt. Hun skrev flere spesialundersøkelser om kvinner i yrkeslivet, og var især opptatt av hushjelpenes stilling. Blant annet var hun som sekretær sentral i arbeidet med å forberede den loven om tjenere, som etter et halvt hundreår med utsettelse endelig ble vedtatt i 1948.²² Signy Arctander fikk oppdraget med å forberede loven i 1937, og gjennomførte i tillegg til de historiske undersøkelsene empiriske studier av hushjelpenes lønns- og arbeidsforhold. Den sosialt engasjerte og politisk radikale Arctander insisterte på at både husmødre og hushjelper måtte høres, og fikk gjennomslag for at trykdekassene i de aktuelle undersøkelsesområdene utarbeidet registre som ble lagt til grunn for innhenting av informasjon også fra hushjelpene. Allerede her påviste Arctander at de

²¹ *Historisk statistikk 1978*: 22.

²² S. Sogner: The Legal Status of Servants in Norway from the Seventeenth to the Twentieth Century, I A. Fauve-Chamoux (ed.), *Domestic Service and the Formation of European Identity Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries*. Bern 2004.

kvinnelige tjenernes andel av de sysselsatte var stabil gjennom siste del av 1800-tallet. En gjennomsnittlig arbeidstid på 12 timer daglig og en månedslønn under 50 kroner på 1930-tallet tyder heller ikke på noen generell og alvorlig mangel på tjenestejenter. I tillegg kom den nær totale avhengighet av arbeidsgiver og mangel på kontroll over eget privatliv som er innebygd i et arbeidsforhold hvor arbeidstakeren bor på arbeidsstedet.²³

Dette er nok også hovedforklaringen på at organisering av tjenestejentene var en tung prosess. Oscar Nissens forsøk på å hjelpe fram organisering av dem sist på 1800-tallet førte til kraftig reduksjon i hans gynekologpraksis, mange velstående husmødre boikottet ham. Det ble også oppfordret til boikott av organiserte tjenestejenter. Husmødrene holdt seg heller ikke for gode til å møte opp og forstyrre hushjelpenes foreningsmøter med sinte utrop - og det var neppe eneste stedet tjenestejentene fikk reprimander om de forsøkte seg.²⁴ Lav lønn, lang arbeidsdag, uordnede arbeidsforhold og svak fagorganisering er forhold som framstår som rimelige på bakgrunn av at stadig flere tjenestejenter strømmet til yrket. Allmenne rekrutteringsproblemer ville med stor sannsynlighet ført til forbedringer av lønn og arbeidsforhold gjennom organisering. Sivert Langholm har lansert en alternativ forklaring på husmødrenes klager over manglende tilgang på tjenere: De foretrakk hushjelper med bybakgrunn framfor tjenestepiker som brakte meg seg sed og skikk mer eller mindre direkte fra landet.²⁵

Tall for Sverige tyder på at utviklinga i tjenertallene der langt på vei var parallell med den norske. Toppen i antall tjenere fins i folketellinga fra 1930, og selv om tallet bør justeres noe ned pga overregistrering det året, må vi regne med en fordobling i antallet siden 1870.²⁶

²³ S. Arctander, *Arbeidsvilkår for hushjelp*, Oslo 1937. Om Signy Arctander, se *Norsk biografisk leksikon*, bind 1, 1999; jfr også http://www.ssb.no/emner/historisk_statistikk/artikler/art-2000-09-20-01.html

²⁴ M. Sverdup Lunden, *De frigjorte hender : et bidrag til forståelsen av kvinners arbeid i Norge etter 1814*. Oslo 1944/1978.

²⁵ S. Langholm. Frå Holmestrand til hovudstaden. I B. Gjerdåker (red.), *På flyttefot*. Oslo, Det norske samlaget 1981: 90-125.

²⁶ S. Carlsson, *Yrken och samhällsgrupper: den sociale omgrupperingen i Sverige efter 1866*. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1968: 248f.

En sammenligning med Storbritannia tyder på at mangelen på tjenestejenter var mer reell der. Da den relative andelen ”domestic servants” i befolkningen gikk ned fra om lag år 1900, ble problemet gjenstand for komitéutredning.²⁷ I Tyskland og Frankrike var tjener tallene mer stabile, men andelen hushjelper blant yrkesaktive kvinner gikk tilbake. Nazistenes forsøk på å rekruttere unge kvinner til husarbeid og barnestell i Tyskland hadde langt mindre kvantitative konsekvenser enn tilsvarende tiltak i Italia og Spania. En generell internasjonal trend er at antallet sysselsatte i personlig tjenesteyting holdt seg på et høyere nivå i Sør-Europa enn i Nord-Europa etter den andre verdenskrigen.²⁸

Konklusjon

Mens historiske framstillinger inntil nylig regnet med en nedgang i antall tjenere i Norge gjennom siste del av 1800-tallet, gir oversiktene i *Historisk statistikk* fra Statistisk sentralbyrå et bilde av økning og større stabilitet i befolkningsandelen av personlig tjenesteytende helt fram til 1930-tallet. Den sistnevnte framstillingen støttes av de detaljerte analysene av primærmaterialet som nå er praktisk mulige med de databehandlede utgavene av de nominative folketellingene fra 1865, 1875 og 1900 - vi kan riktignok konstatere en nedgang i de mannlige tjenernes relative andel av yrkesbefolkningen og en nedgang i andelen kvinnelige tjenere i den raskt voksende bybefolkningen. Sett fra arbeidsgivernes side er det derfor noe i at det kunne være vanskelig å holde seg med ”stuepike så vel som kokke og barnepike”. Men sett fra hushjelpenes ståsted blir norgeshistorias framstilling av tjener tallene problematisk. De mer enn hundre tusen som var tjenestejenter fram mot den andre verdenskrigen kan umulig ha følt seg desimert som gruppe og må ha lest historiske framstillinger av dette med undring på sine gamle dager.

Tiltroen til aggregatene fra Statistisk sentralbyrå blir styrket av at byråets personale hadde høy kompetanse på nettopp tjenergruppa, og bygde sine statistiske oversikter på mer

²⁷ S. McIsaac Cooper, Continuity and Discontinuity in English Domestic Service. I A. Fauve-Chamoux (red.), *Domestic service and the formation of European identity: understanding the globalization of domestic work, 16th-21st centuries*. Bern, Peter Lang, 2004: 288f.

²⁸ R. Sarti, Domestic Service: Past and Present in Southern and Northern Europe. *Gender and History* 2006, 18 (2): 224-245.

primært materiale enn den publiserte statistikken som lenge var lagt til grunn for historikernes framstillinger. Fordi både innsamlingen av folketellingsdata og kategoriene i den trykte statistikken ble endret fra telling til telling, er det kildekritisk problematisk å sammenligne de publiserte aggregatene over tid. En metodisk grunn til uoverensstemmelsen omkring utviklinga i tjenertallene blir dermed at reduksjonen i antall jordbrukstjenere er generalisert til en nedgang også i antall personer sysselsatt med *personlig* tjenesteyting -- som kokkepiker, hushjelper, barnepiker osv. Vi må huske at selv om den publiserte statistikken fra hver enkelt folketelling var samtidig, ble den ikke laget for komparasjon over tid, og den er ingen primærkilde på linje med grunnlagsmaterialet.

De nominative folketellingene er nå tilgjengelige via databehandling og kan langt på vei gjøres til gjenstand for diakron sammenligning. Framtidig forskning bør utnytte datamaterialet til å detaljstudere de ulike tjenergruppene og få fram regionale ulikheter. Den stabile tilgangen på tjenestejenter er med på å forklare at det var så vanskelig å organisere dem, og at prosessen fram mot en lov om hushjelper kunne trenes så vidt lenge. Mens andelen sysselsatte i personlig tjenesteyting endret seg lite fram mot annen verdenskrig, endret allikevel sammensetningen av tjenerne seg i takt med den mer allmenne strukturelle samfunnsomvandlingen: Flere tjenerne jobbet i byene, relativt færre på landet, og flere arbeidet for arbeidsgivere sysselsatt i sekundær- og tertiærnæringene, færre for gårdbrukere. Men det var stadig uvanlig for tjenerne å ha inngått ekteskap, og tjenerskap forble en aldersrolle for de fleste.²⁹ “Dess mer tingene endrer seg, dess mer forblir stoda den samme”, lyder et fransk ordtak.³⁰

²⁹ M Erikstad og G Thorvaldsen, Statistikk basert på individdata fra folketellingene, nye muligheter. *Heimen* 2006, 63: 41-54.

³⁰Plus ça change, plus c'est la même chose.

Summary

The author of the volume on the late nineteenth century in the most recent *Norwegian History* book series maintains in accordance with work by other historians, that during the last decades before the end of the nineteenth century the keeping of domestic servants declined significantly. This is not easily reconcilable with the figures published by Statistics Norway in *Historical Statistics 1994*, reporting an increase in the number of people employed in “Personal service” within the workforce, an occupational category compatible with the domestic servant concept used in the history volume. A national re-analysis of the primary source material - computerized and encoded individual level census manuscripts from 1865, 1875 and 1900 - supports the figures from Statistics Norway. Given the expertise on the servant issue within Statistics Norway at the time, we are well advised to trust their placing the decline of domestic service to the period after 1930. The finding of a decrease in servant numbers reported in some historians’ texts were built on a comparison of the statistical 1845 and 1855 census aggregates with tables from the later nominative censuses. However, this is secondary source material and the methodology involved and the occupation categories employed in these censuses changed so much that comparisons over time are difficult, and sometimes impossible. The analysis of the servants based on the computerized census microdata shows an absolute and relative shift from male to female service. The composition of the servants in the workforce developed in accordance with more general structural changes in Norwegian society during the late 19th and early 20th century. They migrated from rural to urban places and worked less in agriculture and more for employers in the secondary and tertiary economic sectors. Thus, the nominative census lists allow us to distinguish between the declining number of servants working as farm hands, and the domestic servants whose numbers kept rising or were stable until World War II.